

Halina Karas

Uniwersytet Warszawski

h.a.karas@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4383-9626

DOI: 10.33896/porj.2024.1.1

CO WIEMY I CZEGO NIE WIEMY O POLSZCZYŃNIE KOWIEŃSKIEJ

Język polski na Kowieńszczyźnie – terytorialny wariant polszczyzny północnokresowej, do końca XX wieku prawie niezbadany i nieopisany – dopiero na przełomie XX i XXI wieku oraz w pierwszych dekadach tego stulecia doczekał się wielu różnorodnych opisów¹, w tym ujęć monograficznych poświęconych współczesności (Karas 2002; Zielińska 2002; Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007) i przeszłości (Mędelska, Marszałek 2005; Płusa 2019; Sawaniewska-Mochowa 2002). Badaniami objęto zarówno polszczyznę gwarową w jej wariacie ludowym i drobnoszlacheckim, jak i wariant kulturalny, tj. polszczyznę inteligencji i bogatego ziemiaństwa. Badana była odmiana mówiona i pisana, współczesna i dawna, głównie z XIX i I połowy XX wieku.

Podstawą materiałową analizy były nagrania polszczyzny mówionej przedstawicieli potomków chłopstwa, drobnej szlachty i ziemiaństwa oraz inteligencji, także prasa kowieńska z okresu międzywojennego², słowniki XIX- i XX-wieczne³, gramatyki⁴, podręczniki i inne wydawnictwa zwarte z okresu Litwy Kowieńskiej⁵, listy (Płusa 2019), literatura piękna, zwłaszcza *Dolina Issy* Czesława Miłosza i powieści Józefa Weyssenhoffa⁶, inskrypcje nagrobne (Karas 2010). Opublikowany został także bogaty wybór tekstów z komentarzem socjolingwistycznym (Karas red. 2001), który

¹ Por. m.in. prace: Adomavičiūtė-Čekmonienė i Čekmonas 1999; Karas 2001, 2002, 2008, 2016a, 2016b, 2023; Karas red. 2001; Mędelska 1997; Sawaniewska-Mochowa 1995, 1996, 1999, 2000; Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007; Zielińska 1999a, 1999b, 2001, 2002. Współczesny materiał językowy z Kowieńszczyzny został uwzględniony też przez I. Grek-Pabisową (2001), historyczny, XIX-wieczny ze *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza – przez E. Koniusz (2001).

² Zob. Bronicka 1997, 1999; Graczykowska 1998, 1999a, 1999b, 2005.

³ Zob. Marszałek i Mędelska 1999a; Marszałek 1999, 2003; Mędelska 1997; Sawaniewska-Mochowa 1996, 1999, 2002.

⁴ Zob. Karas 2000a, 2000b; Karas, Kolis 1994.

⁵ Zob. Marszałek i Mędelska 1999b; Mędelska 2005; Mędelska i Marszałek 2001, 2005.

⁶ Zob. Sawaniewska-Mochowa 1985; Tekielski 1984; Koniusz 2007, 2010; Płusa 2012.

stał się jednym z ważnych źródeł *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej* (Grek-Pabisowa, Ostrówka, Jankowiak 2017).

Celem niniejszego artykułu jest próba podsumowania dotychczasowej wiedzy na temat polszczyzny kowieńskiej, a także pokazanie luk badawczych, czyli tego, czego jeszcze, mimo wielu badań, nie wiemy o tej odmianie języka. Innymi słowy, jest to odpowiedź na tytułowe pytanie, która – w związku z obszernym stanem badań nad polszczyzną kowieńską – wydaje się nie nastrożać trudności. Niezwykła intensyfikacja badań na przełomie XX i XXI wieku zarówno nad współczesną, mówioną odmianą języka polskiego na Kowieńszczyźnie, jak i nad dziejami tej odmiany (głównie w XIX i w pierwszej połowie XX wieku) dostarczyła ogromnej liczby danych językowych i pozajęzykowych. Jednak szczegółowa analiza pokazuje, że mimo to udzielenie odpowiedzi na tytułowe pytanie nie jest łatwe. Wiele zagadnień nie zostało jeszcze wystarczająco zbadanych, nie wszystkie też wyniki przeprowadzonych badań zostały opublikowane. Część nagrań dokonanych na obszarze kowieńskim (np. w okolicach Siesik, Wiłkomierza, Janowa) do dziś czeka na opracowanie.

Tematyka podjęta w artykule jest bardzo obszerna, dlatego niektóre zagadnienia zostaną zaledwie zasygnalizowane, a czytelnicy – odesłani do już istniejących prac. Warto podkreślić, że prowadzone badania były wyjątkowo różnorodne zarówno ze względu na swój przedmiot (różne warianty polszczyzny, różne teksty), jak na źródła i podstawę materiałową, zakres (zwłaszcza chronologiczny), zasięg terytorialny itp.

Wątpliwości budzi nawet sam zakres terminu *polszczyzna kowieńska* i zasięg terytorialny tej odmiany. Kowieńszczyznę, a więc i termin *polszczyzna kowieńska* (vel *język polski na Kowieńszczyźnie*), najczęściej rozumie się w miarę szeroko jako obszar położony na północ, zachód i wschód od Kowna, czyli po historyczną Laudę na północnym zachodzie, Poniewież na północnym wschodzie, okolice Czekiszek i Ej-ragoły na południowym zachodzie i Wiłkomierza na środkowym wschodzie. W węższym rozumieniu to obszar między Niemnem, Wilią a Niewiażą (Turska 1939/1995; Kurzowa 1993), czyli tzw. bliska Kowieńszczyzna, a w najszerszym – teren byłej guberni kowieńskiej, a więc również okolice Jeziorosów i Żmudź. Jednak rejon jezioroski – zgodnie z nowszymi badaniami (por. np. Karaś 2001b, 2004, 2009c, 2017) – zalicza się dziś do trzeciej enklawy polskojęzycznej na Litwie (tzw. smołwieńskiej, inaczej: jeziorosko-ignalińskiej). Na Żmudzi natomiast nie prowadzono szerzej zakrojonych eksploracji terenowych (Adomavičiūtė 1994), trudno mówić tam o zwartych obszarach polskojęzycznych, trudno więc i orzekać, czy to wariant języka tożsamy z odmianą używaną na „bliskiej” Kowieńszczyźnie. Zarówno polszczyzna na Żmudzi, jak i w okolicach Jeziorosów jest opisywana jako pododmiana polszczyzny kowieńskiej, a przez niektórych badaczy ujmowana jest jeszcze szerzej terytorialnie, tj. jako polszczyzna całego terenu byłej guberni kowieńskiej, ale dotyczy to głównie przeszłości (por. Koniusz 2007, 2010; Płusa 2012, 2019; Sawaniewska-Mochowa 1995, 1996, 2002). Część badaczy, opisując język polski dawnych tekstów ze Żmudzi

(np. Karaś, Kolis 1994; Karaś 2000a, 2000b), pisze ogólnie o jego północnokresowym charakterze. Warto też podkreślić, że w literaturze przedmiotu utożsamia się niekiedy polszczyznę kowieńską z polszczyzną używaną na tzw. Litwie Kowieńskiej w jej granicach z okresu międzywojennego, ale również wtedy określa się ją jako polszczyznę w granicach byłej guberni kowieńskiej. W pracach tego typu zazwyczaj stosuje się termin *Litwa Kowieńska*, rzadziej *Kowieńszczyzna* (zob. np. Koniusz 2007, 2010; Płusa 2012, 2019). Z przeglądu dotychczasowych prac wynika zatem, że nie ma zgody badaczy ani co do granic Kowieńszczyzny, granic dawnej kowieńskiej enklawy polskojęzycznej, ani co do zakresu terminu *polshczyzna kowieńska*.

W niniejszym artykule termin *polshczyzna kowieńska* stosuję w najczęściej używanym znaczeniu, tj. ograniczonym do obszaru położonego na północ od Kowna po Ejragołę na zachodzie, Laudę na północnym zachodzie, Poniewież na północnym wschodzie i Wiłkomierz na środkowym wschodzie, czyli do dawnej enklawy polskojęzycznej w szerszym ujęciu. Administracyjnie obejmowała ona zatem rejon kowieński, kiejdański, pograniczne rejonu poniewieskiego i radwiliskiego, rejon janowski i częściowo – wiłkomierski. Zasięg tej odmiany polshczyzny przedstawiony został w miarę dokładnie w mojej monografii (Karaś 2002) i był uszczegóławiany w kolejnych opracowaniach (zob. Karaś 2009b, 2016a, 2023). W związku z takim ujęciem poruszone zostaną przede wszystkim zagadnienia charakterystyczne dla zwartego areału polskojęzycznego na Kowieńszczyźnie (trzeciego obszaru polskojęzycznego obok obszaru wileńskiego i tzw. smołwieńskiego).

Szeroko zakrojone badania terenowe enklawy kowieńskiej można było przeprowadzić dopiero pod koniec XX wieku. Eksploracje prowadzone były dwutorowo: przeze mnie, Kristinę Rutkowską, Kingę Geben i Viktoriję Ušinskienę (Uniwersytet Warszawski i Uniwersytet Wileński) oraz przez Annę Zielińską, Zofię Sawaniewską-Mochową i Irydę Grek-Pabisową (IS PAN). Już wówczas należało mówić raczej o centrach (ośrodkach) polskojęzycznych, ale tylko w odniesieniu do najstarszego i rzadko średniego pokolenia, które cechował bilingwizm polsko-litewski. Młode pokolenie i w zasadzie średnie (z nielicznymi wyjątkami) nie znało już polshczyzny, niekiedy wykazywało jej bierną znajomość, ale czynnie nią nie władało. Zakres funkcjonowania polshczyzny był ograniczony głównie do kontaktów wewnątrzrodziskowych i domowych oraz do sfery religijnej. Pełniła ona funkcję języka liturgicznego w Kościele katolickim jedynie w niewielkim stopniu w kilku kościołach. Widać już było stopniowe zanikanie polshczyzny na badanym terenie.

Dzięki wspomnianym badaniom terenowym w miarę dobrze została rozpoznana sytuacja Polaków i polshczyzny na przełomie XX i XXI wieku. Najlepiej omówiono sytuację socjolingwistyczną w centrum Kowieńszczyzny (bezpośrednie okolice Kowna i Kiejdan) oraz na jej północno-zachodnim krańcu, tj. na Laudzie (Karaś red. 2001, Karaś 2002, 2016a, 2023; Zielińska 2002; Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2005). Do tej pory w zasadzie nie przedstawiono szerzej sytuacji na obrzeżach dawnej en-

klawy kowieńskiej. Niewiele wiemy np. o polszczyźnie w okolicach Wiłkomierza (Karasí 2012), Janowa (Čekmonas 2001) czy Poniewieża (tylko uwagi w: Karasí 2002).

Nieco słabiej została zbadana sytuacja enklawy kowieńskiej w przeszłości, począwszy od samego faktu jej powstania, w tym chronologii, wzorca tej polszczyzny, przyczyn jej rozpowszechnienia się. Areał polskojęzyczny powstał tu – zdaniem H. Turskiej⁷ – w II połowie XIX w. na skutek szerzenia się polszczyzny wśród chłopstwa z okolic i zaścianków szlacheckich, których duże skupiska znajdowały się na tych terenach (procent szlachty był tu największy na całej Litwie). Wydaje się, że polszczyzna drobnej szlachty jest zdecydowanie starsza i była stosunkowo dobrze utrwalona, dlatego mogła szerzyć się następnie we wsiach chłopskich. Przekonuje o tym chociażby przykład Wikun (koło Bobt na zachód od Kowna) – wsi „światlejszej” (określenie respondentów), mającej kontakty z sąsiednimi okolicami szlacheckimi, np. Kompami, gdzie polszczyzna – według świadectw informatorów – szerzyła się na skutek tych kontaktów i decydowała o wyższym statusie mieszkańców wsi. Do dziś zresztą na tych terenach bardzo silne jest poczucie zróżnicowania stanowego powiązanego z przynależnością narodowościową: podziału na szlachtę, czyli Polaków, i chłopów („chamów”), czyli Litwinów.

Zmianom sytuacji polszczyzny w wielojęzycznym regionie kowieńskim w ciągu XX wieku został poświęcony odrębny artykuł (Karasí 2008). Z przeprowadzonych badań wynika, że obszar kowieński był w przeszłości swoistą mozaiką językową i narodowościowo-kulturową, w której polszczyzna stanowiła interdialekt – język komunikacji wszystkich mieszkańców. Inne kody komunikacyjne to przede wszystkim: język litewski, rosyjski (na początku XX wieku jako język urzędowy w zaborze rosyjskim, stąd dobrze znany) i jidysz w odmianie północnokresowej (litwackiej). Po całej Kowieńszczyźnie rozsiane były też rosyjskojęzyczne wsie starowerskie, a większość mieszkańców małych miasteczek stanowili Żydzi. Obrzeża enklawy kowieńskiej były już wyraźnie mieszane pod względem narodowościowym i językowym, zwłaszcza na zachód od linii Niewiaży, gdzie znaczący udział miała ludność litewska.

Zmiany, jakie zaszły w XX wieku w sytuacji językowej na Kowieńszczyźnie, polegały na: zmianach ludnościowych, których skutkiem był spadek lub wzrost liczby użytkowników poszczególnych języków, oraz zmianach w zakresie stosowania poszczególnych języków, ich funkcji i prestiżu. Podczas II wojny światowej ludność żydowska uległa zagładzie i język jidysz w odmianie litwackiej przestał być używany. Powojenne deportacje na Syberię i repatriacja do Polski spowodowały znaczne zmniejszenie się liczby ludności polskiej (tym samym – spadek liczby użytkowników polszczyzny), której miejsce zajęła głównie ludność litewska, rzadziej – rosyj-

⁷ H. Turska nie zajmuje się obszarem kowieńskim, przytacza tylko opinię J. Jakubowskiego (1930) na temat genezy i chronologii tej polszczyzny – por. Turska 1939/1995: 8.

ska i białoruska. Procesy urbanizacyjne, kolektywizacja rolnictwa i, przeprowadzona w latach 60. i 70. XX w., melioracja, doprowadziły do powstania wielu osiedli nowych pod względem demograficznym i zaniku dużej części okolic i zaścianków szlacheckich. Te czynniki oraz duża migracja wewnętrzna sprawiły, że omawiany obszar wyraźnie się zmienił pod względem językowym. Dotyczyło to zwłaszcza sytuacji języka polskiego, także w wyniku ukształtowania się powszechnego bilingwizmu polsko-litewskiego oraz szerszej znajomości języka rosyjskiego. Język litewski używany w szkole, w pracy, w kościele, w rozmowach z mieszkańcami przybyłymi z innych stron Litwy w okresie powojennym zdobył dominującą pozycję, zwłaszcza w osiedlach nowych pod względem demograficznym. W czasach ZSRR rozszerzył się też zakres użycia języka rosyjskiego, by zmniejszyć się wyraźnie po rozpadzie tego państwa i po powstaniu Republiki Litewskiej. Polszczyzna natomiast podlegała stałemu ograniczaniu zarówno co do liczby użytkowników, jak i swojego zakresu i funkcji, zmniejszył się także zdecydowanie jej prestiż (Karaś 2008: 41). W wieku XX kowieńska enklawa polskojęzyczna stopniowo ulegała rozkładowi.

Dziś, po przeszło dwudziestu latach od przeprowadzenia ekspedycji terenowych, możemy mówić o całkowitej dezintegracji obszaru polskojęzycznego. Pokażę to na przykładzie naszych respondentów – rozmówców (106) podczas ekspedycji terenowych w latach 1999–2001. Odeszło już w większości pokolenie najstarsze i starsze (92 osoby) reprezentowane wówczas przez informatorów urodzonych w latach 1901–1918 (31 osób) i w latach 1919–1939 (61 osób). Pokolenie średnie moich respondentów było nieliczne – 14 osób urodzonych w latach 1940–1953, dziś będących w wieku 70–83 lat. A zatem z grona 106 informatorów z okresu ekspedycji prowadzonych z Uniwersytetu Wileńskiego (zob. Karaś 2002: 64–66) pozostały jedynie nieliczne, wiekowe osoby. Obecnie na Kowieńszczyźnie nie da się już prowadzić tak jak wtedy szeroko zakrojonych badań terenowych. Polaków już tam w zasadzie nie ma. Materiały, które zebrano wówczas, są bezcenne jako świadectwo stosunkowo jeszcze niedawnego funkcjonowania polszczyzny na obszarze kowieńskim. Dziś nie można ich już uzupełnić. Na przełomie XX i XXI wieku natomiast osób polskojęzycznych, nie zawsze zresztą deklarujących polską tożsamość narodową, było jeszcze sporo; byli to już wtedy reprezentanci głównie najstarszego i starszego pokolenia, rzadko – średniego. Na całym zakreślonym wyżej terenie ze starszymi można się było porozumieć po polsku. Natomiast przedstawiciele młodego pokolenia i większości średniego już nie znali języka polskiego, choć nierzadko mieli świadomość pochodzenia z rodziny polskiej i wykazywali niekiedy, ze względu na kontakt z dziadkami, bierną znajomość polszczyzny.

Dobrze uchwycone i opisane zostało zróżnicowanie polszczyzny kowieńskiej zauważalne jeszcze na przełomie XX i XXI wieku. Było to, po pierwsze, zróżnicowanie społeczne, stanowe – relikty dawnych stosunków społecznych. Zauważono trzy

pododmiany (warianty)⁸: wysoki – język potomków dawnego ziemiaństwa i inteligencji, średni – język potomków drobnej szlachty (wariant drobnoszlachecki) i niski – język potomków dawnego chłopstwa, najbardziej nasycony wpływami litewskimi i wschodniosłowiańskimi, z największą liczbą innowacji (wynik analogii) itp. Opisana została także stratyfikacja geograficzna (terytorialna) języka polskiego na Kowieńszczyźnie wyraźna jeszcze na przełomie XX i XXI wieku. Choć nie można już było wówczas mówić o zwartych obszarach polszczyzny takich jak na Wileńszczyźnie, to jednak w wielu wsiach polszczyzna była jeszcze powszechnie znana. Wyodrębniono kilka centrów polszczyzny (subregionów), takich jak⁹:

- 1) historyczna Lauda, tj. pogranicze rejonu poniewieskiego, radwiliskiego i kiejdańskiego;
- 2) obszar wokół Datnowa i Kiejdan (rejon kiejdański);
- 3) teren na północ od Kowna: okolice Bobt, Wendziagoły, Łopi (rejon kowieński);
- 4) pas wsi od Szat do Janowa na pograniczu rejonu kiejdańskiego i janowskiego;
- 5) okolice Janowa i Wiłkomierza (częściowo – rejon janowski i wiłkomierski).

Wymienione wyżej największe skupiska ludności polskiej występowały głównie na obszarach zamieszkałych dawniej przez drobną szlachtę, czyli na terenie dawnych dworców, zaścianków i okolic szlacheckich.

Pewne uwagi poczyniono także odnośnie do zróżnicowania idiolektalnego warunkowanego wieloma czynnikami, m.in. typem wykształcenia, wykonywanym zawodem, częstością kontaktów z językiem ogólnopolskim (np. rodzina w Polsce i wyjazdy do niej, czytelnictwo prasy polskiej), indywidualnymi zdolnościami itd. Brak jest jednak obszerniejszych studiów na ten temat. W pracy A. Zielińskiej (Zielińska 2002) dane ilościowe są zbyt skąpe, by można było wyciągać uprawnione wnioski. Również i ja w monografii o gwarach polskich na Kowieńszczyźnie zaledwie zasygnalizowałam to zróżnicowanie, porównując wybrane cechy występujące w idiolektach różnych osób – potomków drobnej szlachty i chłopów pochodzących z różnych skupisk polskich na obszarze kowieńskim (Karas 2002). Przykładowo – oto dane¹⁰ odpowiednio dla osób reprezentujących pododmianę ludową (Wil.JB; Żej.HM; Wik.JS, Woł.HA) i drobnoszlachecką (Mitr.HL; Kuł.WB; Kom.BM, Bart.WP) dotyczące:

- a) wymowy nieakcentowanego *o* jako *u*, tzw. ukanie (Karas 2002: 141):
 - Lauda (Wilki i Mitruny): Wil.JB – 28,4%, Mitr.HL – 5,7%,
 - okolice na wschód od Kowna (Żejmy i Kułwa): Żej.HM – 59,6%; Kuł.WB – 61,6%,
- b) wymowy nieakcentowanego *e* jako *a*, tzw. jakanie (jw.: 134):
 - Lauda: Wil.JB – 23,3%, Mitr.HL – 7,0%,
 - okolice na zachód od Kowna (Wikuny i Kompy): Wik.JS – 21,6%; Kom.BM – 27,3%.

⁸ Szerzej na ten temat zob. Sawaniewska-Mochowa 2000, 2002; Zielińska 2002; Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007.

⁹ Zob. szerzej: Karas 2002: 101–104, 2023.

¹⁰ Dane liczbowe, do których odsyłam, zostały przeliczone tu na dane procentowe.

c) końcówki 1. os. lmn. czasu ter. i przysz. prostego *-m* i *-mi* wobec ogp. *-my* (jw.: 216):

- Lauda: Wil.JB – 95,7%, Mitr.HL – 80,8%,
- okolice na północ od Kowna (Kiejdan): Woł.HA – 93,8%, Bart.WP – 95,7%.

Przytoczone dane wskazują przede wszystkim na zróżnicowanie terytorialne, w mniejszym stopniu – społeczne (stanowe). Wyróżnia się Lauda ze stosunkowo niewielkim odsetkiem wymowy gwarowej. Zaprezentowane dane są jedynie przykładowe, zbyt wrywkowe, by na ich podstawie orzekać o stratyfikacji języka potomków chłopstwa i drobnej szlachty, niemniej jednak z badań całościowych wynika, że różnice między obiema pododmianami są stosunkowo niewielkie, dlatego też w swojej monografii o języku polskim na Kowieńszczyźnie oba warianty (ludowy i drobnoszlachecki) ujęłam w opisie łącznie. Pewne różnice widoczne były jedynie w idiolektach najbardziej świadomej narodowo i językowo części potomków drobnej szlachty, której język ewoluował w kierunku polszczyzny ogólnej (por. Karaś 2002: 359–360).

Opisano w miarę wystarczająco także cechy konstytutywne polszczyzny kowieńskiej (Karaś 2001, 2002, 2016b), ustalono zjawiska, które ją wyróżniają na tle pozostałych odmian polszczyzny północnokresowej, zwłaszcza w porównaniu z dwiema pozostałymi enklawami polskojęzycznymi na Litwie, tj. na Wileńszczyźnie i na tzw. obszarze smotwieńskim (zob. Turska 1939/1995) – inaczej: jeziorosko-ignalińskim, czyli pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego (zob. Karaś 2004, 2009, 2017). Specyfiki odmiany kowieńskiej polszczyzny dotyczy mój wcześniejszy artykuł opublikowany w serii *Studia nad polszczyzną kresową* (Karaś 2001) jeszcze przed publikacją najważniejszych monografii poświęconych tej odmianie języka polskiego. Warto zatem z perspektywy ponad 20 lat spojrzeć na dorobek naukowy w tym zakresie i przedstawić najważniejsze osiągnięcia przeprowadzonych badań.

W moim przekonaniu o pewnej specyfice polszczyzny kowieńskiej decydują nie tyle odrębne jakościowo zjawiska, gdyż polszczyzna na Litwie jest dość jednolita, ile inna frekwencja (zob. Karaś 2018) i odmienna konfiguracja faktów językowych (ich występowanie lub brak) wspólnych z pozostałymi obszarami polszczyzny północnokresowej, szczególnie z obszarem wileńskim i jeziorosko-ignalińskim, większy zakres interferencji języka litewskiego i nieznanne (lub tylko częstsze niż na pozostałych terenach gwarowych Litwy) archaizmy, związane z dłuższym odizolowaniem od języka ogólnopolskiego. Wśród tych archaizmów są zarówno środki językowe rodzime, jak i obcego pochodzenia, m.in. liczna jest grupa starych łacynizmów i rutenizmów. Dodać należy, że większa frekwencja niektórych zjawisk charakteryzujących też inne enklawy polskojęzyczne na Litwie często jest rezultatem silniejszej interferencji języka litewskiego uwarunkowanej czynnym bilingwizmem. Dla dużej części badanych językiem częściej używanym jest bowiem język sekundarny – język litewski, a nie polszczyzna stanowiąca ich język prymarny. Niemało jest również cech językowych wspólnych z dialektami Polski etnicznej, najczęściej z gwarami podlasko-

-mazowieckimi czy – szerzej – północnopolskimi (por. np. formy typu *coś, jachać, młodszy, sierzp, przódej, tamój*, końcówkę *-m* w 1. os. lmn. czasu przeszłego), co świadczyłoby o wpływie tych gwar, być może m.in. poprzez osadnictwo drobnej szlachty z Podlasia i Mazowsza na tych terenach. Kwestie te wymagają jednak dokładniejszego zbadania.

Język polski na Kowieńszczyźnie jako wariant terytorialny polszczyzny północnokresowej charakteryzuje szereg cech typowych, wspólnych dla różnych pododmian polszczyzny całych Kresów północno-wschodnich, por. np. takie zjawiska, jak: odmienności akcentu, redukcja nieakcentowanego *e* do *i, y*, odmienny rozkład *o – u* (*ó*), np. *dvor, pok'i, zmoŕc'e*, ale: *vujsko, usubńe*, denazalizacja nosówki tylnej w wygłosie, niepełna miękkość spółgłosek środkowojęzykowych, przedniojęzykowa wymowa *ł*, dźwięczne *h*, wahania w stosowaniu form rzeczownikowych żeńskich i nijakich, różnice w repartycji końcówek współfunkcyjnych rzeczowników, synkretyzm niektórych form przypadkowych, formy niemęskoosobowe typu *Polaki, Litwiny, organizatory* bez nacechowania ekspresywnego, wtórne formy iteratywne typu *przyjeżdżywać, uprzantywać, przywazać, odnaszać*, osobliwości w obrębie trybu przypuszczającego (redundancja morfemu *by*, np. *żeby wyszliby*), starszy typ odmiany niektórych czasowników (typu *zostawuje, dawa, kładni sia, zakoli*), bezokoliczniki typu *tarć, piekć*, niektóre różnice składniowe w łączliwości form pod względem rodzaju, różnice w formie orzeczenia imiennego, w występowaniu konstrukcji przyimkowych i bezprzyimkowych, szerszy zakres użycia imiesłowów przystówkowych na *-wszy*, regionalne formacje słowotwórcze, swoiste słownictwo północnokresowe (zob. więcej: Karaś 2002, 2016b; Zielińska 2002).

Szczegółowa analiza materiału językowego pokazuje także, że polszczyznę kowieńską wyróżniają zjawiska nieznanne innym odmianom języka polskiego na Kresach północnych lub w nich nietypowe, rzadkie, które można uznać za jej cechy konstytutywne (por. Karaś 2001, 2002, 2016b, 2023). Wymienić tu można takie zjawiska, jak:

– obniżona wymowa *e*, bliska *a*, ale bardziej otwarta, taka jak w języku litewskim, głównie po spółgłoskach miękkich lub historycznie miękkich, np. *drog'e^o* Woł., *im'e^oniny* Rosz., *um'e^a*; *strašne^a*, *c'e^apl'ica* Żej., *m'e^ajsc^uowy*; *v'ence^a*; *Bože^a*; *m'e^as'õncu* Dat., rzadziej po spółgłoskach twardych, np. *kture^a* Sz., *vype^anž'il'i* Żej., *ze^ašetšy s'a* Rosz., *s tamte^a* J Ong.;

– powszechna realizacja samogłoski nieakcentowanej *e* jako *a* (również $\epsilon > e > a$) związana często raczej z wpływem litewskim – omówioną wyżej szeroką, obniżoną wymową *e* – niż z akaniem (jak w polszczyźnie wileńskiej); *požańil'im s'a*, *v'ačork'i*, *zafčynek* Rosz.; *vasel'i* Až., *l'ačyl'i*, *z'ačuka*, *čarvone* Wendz., *naž'el'a*, *na l'ankal'im s'e*, *s'p'aval'is'my*, *vyc'aram'i* Żej., *b'adovał*, *pl'abańija*, *p'ańenzy* Sz.;

– ukanie, czyli wymowa nieakcentowanego *o* jako *u* lub samogłoski bliskiej *u* (zob. szerzej o ukaniu Rutkowska 1994), podczas gdy na Wileńszczyźnie jest to głównie

akanie, tj. wymowa nieakcentowanego *o* jako *a*; por. ukanie głównie w pozycji przedakcentowej: np. *pupadnieš* Użp.; *Pul'ačka, ruzmav'ała, puv'ež'ec'*, *duprovažone* Sz., *ubejży s'a* Młop., *pu vojńe, zaxurovafšy* Kuł., *utkopal'i, rubotnikuf, na ukul'icy, kub'eta, nabuženstva* Świąt., *kul'ega, xuval'im s'e, pučšebne, kubyłka, udešed* Świąt.; rzadziej w pozycji poakcentowej: *fšystkô jednu* Żej., *prostu, tyku, dužu, nikogu* Korm., *du młudegu* Dat.;

– w przeszłości częstsze mieszanie *i* oraz *y*, a także zastępowanie *ch* przez *k* (substrat litewski), dziś rzadkie, por. np. **mark'ę** Rosz., **potym koc'** i **vyrosta/ koc'** i **teras f pšešłym roku była** Świąt., **do Čekoslovak'i, f šaktax** 'kopalniach', ros. *šachta* Dat., **dobre ž'ec'i, nie kol'eganoju** 'nie chuliganią' Wil., **kup'il'i katy** 'chaty' Wendz.;

– redukcja geminat (w wyniku interferencji języka litewskiego, w którym geminaty nie występują), zwłaszcza *nn*, *dd*, *šš*, *kk*, por. z *inyx rejonuf* Wod., *jenč'mena p'iva* Mitr., *drogocenyx, menčėnik* Świąt., *ž'ac'ina, uk'ańicy zamkńenta, pana jest bugata* Wendz., *f k'ońicy; s pšenej* Piad., *nie podal'i še* Sz., *ođaval'i, otont* Wendz.; *ođatałam* Ong., *bl'iša* Wendz., *dłuša* Piad., *vyšego, nišego* Kom., *jakoł'ek* Kuł.; przy braku podwajania *n* w przymiotnikach (typu *drzewianny*), typowego dla Wileńszczyzny;

– na ogół większy zakres palatalizacji i depalatalizacji spółgłosek, niekiedy w pozycjach nieznanach polszczyźnie wileńskiej, por. depalatalizację *ń* w wygłosie, np. *dužy kam'ėn, najž'ony kam'ėn okronęły* Kom.; czy miękkie wygłosowe *ć* zamiast *c*¹¹, por. *v'eńć umarła* Kiel., *jadońć* Woł., *pov'eć temu ž'adu* Rosz., *pov'eć dl'a nej* Kiel.;

– zmiany i wahania rodzaju gramatycznego niektórych rzeczowników typowe przede wszystkim dla Kowieńszczyzny, niepoświadczone na innych północnokresowych obszarach gwarowych, wywołane zazwyczaj interferencją języka litewskiego, por. np. **cięż** m. 'cięża': *matka xūž'ita f c'ėnžu* Wendz., por. lit. *nėštūmas* m.; **czyšća** ž. 'czyściec': *tyl'e duš s čys'c'i osvobožo s'e* Mitr., por. lit. *skaistyklà* ž., **młodzię** m.: *ž'e młož'ež był* Piad., lit. *jaunimas* m., **nieszczęć** ž.: *jaka nieščeńs'c' Pac., nieščeńs'c' jaka pūpadnie* Mitr., por. lit. *nelaimė* ž., **pošciel** m.: *l'ežy na ubtožnym pus'c'el'u* Woł., *l'ažata na pus'c'el'u* Wik., por. lit. *patalas* m.;

– niektóre wahania w zakresie kategorii liczby rzeczowników pod wpływem ich litewskich odpowiedników leksykalnych, por. **słomy**: *tak'e dłuęe słomy* Żej., lit. *šiaudai*; **šroty**: *ž'em'a k'edy syp'i s'e na mńe i te šroty k'edy syp'oⁿ s'e* Ong., lit. *šratai*, **wełny**: *čuxraju te vełny* Bart., lit. *vilnos*;

– formy syntetyczne czasu przeszłego (na Wileńszczyźnie głównie analityczny czas przeszły z zaimkiem osobowym jako wykładnikiem kategorii osoby), zwłaszcza 1. os. lmn. z archaiczną (dziś dialektalną) końcówką *-m*, np. *byl'im, żył'im, postažel'im, šedl'im, vružyl'im, šv'ontkovał'im* Až., *vyrošl'im, zešl'im* Rosz., *p'ekl'im* Użp., *na v'az'el'im, nos'il'im* Sz., *čšymal'im* Woł., *l'ańkal'im s'e, kos'il'im, podb'eral'im* Żej., *učyl'im s'e; fstal'im* Dat.;

¹¹ Tylko formy rozkaźnika typu *pov'eć* mają szeroki zasięg, nieograniczony do Kowieńszczyzny.

– wahania w użyciu morfemu *się, sobie*, tj. jego brak lub zbędne wprowadzanie, w szerszym zakresie niż na Wileńszczyźnie, także po czasownikach, które na Kresach północnych na ogół nie wykazują takiej tendencji, często uwarunkowane interferencją języka litewskiego, por. np. *oń'i grań'ičō še z Roščam'i Rosz.*, lit. *ribotis, siektis*; *vołať s'e on paraf'januf / żeby pšyxož'il'i Świąt.*, lit. *šauktis*; *to uv'e^ažyłam s'e pańi Wendz.*, *kansyl'ečak tyko zjem / to głova kreń'ic'i Woł.*, lit. *galva svaigsta*; *jak pos'ł'izła / jak dała / też żebry wyłamała Ong.*, lit. *paslysti*; *juš troxa vymńejšało Wod.*, lit. *sumažėti*;

– łączliwość orzeczenia wyrażonego 3. os. lmn. czasu przesz. z podmiotem w D. lmn., np. *tutaj Majeruv żył'i Rosz.*; *spal'il'i s'e tyx p'ūsenek rūzmajityx mama nap'isafšy m'ała Kiel.*; *z dalej pšyjexal'i do xotxožu L'itv'inuf Rosz.*; *s'p'avajo / s'pavakuf pšyxuz'il'i Świąt.*;

– narzędnik w funkcji okolicznika czasu (konstrukcja składniowa wynikająca z interferencji języka litewskiego), np. *to tam pšyježža skont / z Bopt czy z Łabunova / / ňe^a v'em ňaž'el'ami Piad.MJ*; *to mama ňe^a davala / i s'rodam'i z m'ensam / i p'ontkam'i / subotam'i / ji pšaz advent Dat.*; por. lit. *trečiadieniais, penktadieniais, šeštadieniais*;

– tzw. miejscownik bezprzyimkowy na oznaczenie czasu lub miejsca (w języku litewskim takie konstrukcje lokatywne i temporalne są normą), np. *tam z'es tys'onc z'ev'enset čšyz'estym šustym roku była po l'itefsku i po polsku myšo Dat.*; *o tu pšez'e taka żečka Kom.*; *m'el'arac'ji pracovał Ong.*; *opov'adal'i, že K'abujičax byl'i dv'e roz'iny Rosz.*; *pułożony tam ňaboščyk / koncu głuť menka / ^uobras Piad.*;

– konstrukcje z przyimkiem z zamiast ogólnopolskiego narzędnika, dobrze udokumentowane też w polszczyźnie historycznej na Litwie w aktach WKŁ (por. Kurzowa 1993: 299), np. *pšyjexafšy z mašynku*; *i s traktorem pracovałem Rosz.*; *pšyv'ez'li jo s końm'i / s trunu Świąt.*; *c'orły tak'a dług'a i tak z rońčkō vyc'aram'i Żej.*; *voda nos'il'im / pańi / z rankom'i Sz.*; *z motocyktam pšyježža Ong.*; *z grabl'em pũgrab'ic' Wod.*; *pańi z l'evo renko z m'isy ňa vez'm'i Użp.*; *pũl'evajo z vodũ abo z z'ikałonem Wendz.*; *kũs'il'i s kusam'i Piad.*;

– kalki różnych konstrukcji litewskich, np. **być ilu lat** zamiast *mieć ileś lat*, np. *byłam šesnastu l'at*; *vnučka juž dvaž'estu l'at Rosz.*; *byłam jak'ix dvanaśc'e / čynaśc'e l'at Mitr.*; *sam najstaršy tykũ šasnastu l'at / c'i čternastu Ong.*; lit. *būti keleriy mety*; **ubierać, ubrać się czym** zamiast ogp. *ubierać, ubrać się w co*: *m'ała kos'c'um tak'i ji ona kazala tym i ub'erac' Piad.*; lit. *apsirengti kuo* (N. lp.); **palić piec** 'palić w piecu': *každyn z'eñ ňe benz'iš pal'ic' p'ec ten Sz.*; lit. *kurenti krosnj* (B.); **niższy za kogo**: *dužu ňišy za m'ne Piad.*; lit. *žemesnis už + D.*; **starszy, młodszy za kogo**: *ňe / žen s'e / bo starša za c'eb'e Aż.*; *on za m'ne staršy Wojnat.*; *był juš staršy za n'as Świąt.*; *młochy za c'eb'e Rosz.*, lit. *vyresnis už + D.*; czy zdania bezmianownikowe z osobliwymi konstrukcjami biernymi, por. *L'itv'ink'i byl'i tyko dv'e, to im była pũzvol'ona juš jak po pòlsku ňez'ela, to vy możec'e otkreń'ic' s'e do ołtaža i modl'ic'*

s'a po l'itefsku, lit. *jiems buvo leista; sto s'edymz'es'ont zarub'ona bylo moja pše's p'ięz'es'ont l'at* 'zarobiłam' Ong., lit. *buvo mano uždirbta*;

– osobliwe rzeczownikowe formacje słowotwórcze utworzone litewskim sufixem deminutywnym *-itė/-utė*, niespotykane poza Kowieńszczyzną, np. **chatitie** 'chatka': *juš naša xat'it'e zval'il'i* Wod., lit. *lušnytė*; **krówutie** 'krówka': *m'alam kruvut'je / rańej m'alem krofka* Wil., lit. *karvýtė*; **chlebutie** 'chlebek': *xl'eba to nie była, nie pšyvažal'i tu xl'ebut'i* Piad.; *to xl'ebut'je okrajčyk otkrojiš* Wil., lit. *duonytė*; **kapustitie** 'kapustka': *ogrutčyk mam o i kapust'it'je, i ogłurk'ukuf, i cebul'ečk'i* Wil.; **dziwczynitie** 'dziewczynka': *jedna z'efčyñit'je, ona ucyła s'e tu naučycel'ko* Wil., lit. *mergaitė*;

– prawdopodobne kalki słowotwórcze – czasowniki typu **jagodować** 'zbierać jagody': *barzo jagodovać l'ub'itam / jagotki zb'erać* Wil.; **rybować** 'łowić ryby': *Syn s Kovna pšyjexat i rybuje* Urn. Mają one swoje wzory w litewskich czasownikach *uogáuti* 'zbierać jagody', *žvejóti / žuváuti* 'łowić ryby', którym w polszczyźnie odpowiadają konstrukcje analityczne;

– kalki semantyczne, por. **powietrze** 'pogoda': *pův'ečša dubrego pros'il'i u s'ventego P'otra* Świąt.; por. lit. *oras* 1. 'pogoda', 2. 'powietrze'; **zakrećić** 'zajechać, wpaść': *to ũona tu była v S'v'entobros'c'i / była u nas zakreñć'ifšy* Świąt.; lit. potocz. *užsukti* 1. 'skrećić, zakrećić'; 2. 'zajechać'; 3. 'nakrećić'; 4. 'zajść, zachodzić, wpaść, wpadać';

– nowsze zapożyczenia formalnosemantyczne z języka litewskiego, np. **anuk** 'wnuk': *dva anuk'i / ũona synuf dvux m'ala; potam pš'yšat jedan an'uk / drug'i an'uk / čšec'i* Ong., lit. *anūkas* 'ts'; **arkowiskop** 'arcybiskup': *do arkov'iskupa Stanj'ejiča* Wendz., lit. *arkivyskupas*; **dovany** 'prezenty': *nu to kuc'a pūd'jem'i / potam juš tam te dovany* Piad., lit. *dovana*; **krent** 'brzeg': *nat krentem pšy voz'α; a tam Šušva / juž grañica była //... jed'ni na jednym kreñ'c'e / drug'i na drug'im kreñ'c'α* Ong., lit. *kran-tas* 'ts.'; **szejma** 'rodzina': *čtery šejmy bylo vyv'ez'ona* Lipl., lit. *šeimà*; **trasze** 'nawóz': *s'el'i juš posfur / trašuf űa bylo // davñej žadnyx trašuf űa bylo* Żeg., lit. *trašai*;

– archaizmy leksykalne, np. stare rutenizmy typu **chromina** 'budynek, chata, zabudowanie' (w słownikach ogólnych języka polskiego: L, SWil i SW udokumentowany tylko z pism Strykowskiego, niezachowany na Wileńszczyźnie): *a f tej xrom'ine byl'i te z'ec'i; te xrũm'iny byl'i jak to intern |at był/ do z'em'i metar zakũpane byl'i; jiz'im z jednej xrom'iny do drug'ej xrom'iny tak jiz'im pšas cała noc* Dat.; *juš xrom'inuf tyx / pałacu n'e |ma/ spal'ony; tam drožyňka za xrũm'inam'i* Świąt.

Z powyższego przeglądu cech specyficznych polszczyzny kowieńskiej wynika, że są to:

- 1) pewne archaizmy, niezachowane na innych obszarach północnokresowych;
- 2) zjawiska uwarunkowane interferencją języka litewskiego związaną z czynnym bilingwizmem użytkowników polszczyzny kowieńskiej (szerzej zob. Karaś 2002; Rutkowska 2016c);
- 3) formy innowacyjne (często wynik analogii), też hiperyzmy;

4) zjawiska znane innym pododmianom polszczyzny północnokresowej, ale w polszczyźnie kowieńskiej wyróżniające się inną frekwencją (zwykle większą).

Sporządzony inwentarz zjawisk językowych charakterystycznych dla polszczyzny kowieńskiej nie jest pełny i może być dyskusyjny. Przykładowo – listę zjawisk, które mogą tu mieć szerszy zakres niż w innych enklawach polskojęzycznych, dałoby się uzupełnić o kolejne pozycje. Niemniej jednak inwentarz zawiera – jak się wydaje – najważniejsze zjawiska wyróżniające tę odmianę polszczyzny północnokresowej na przełomie XX i XXI wieku. Spis cech konstytutywnych dla okresu wcześniejszego może się różnić (zob. Mędelska, Sawaniewska-Mochowa 2002), ale nikt nie dokonał próby takiego podsumowania dla wieku XIX czy pierwszej połowy wieku XX. Fakt ten nie dziwi, ponieważ opis historycznej polszczyzny kowieńskiej jest uboższy, oparty głównie na specyficznych źródłach, wymienionych wyżej, takich jak słowniki przekładowe, gramatyki języka litewskiego pisane po polsku czy podręczniki. Jedynie różne druki zwarte i tygodnik „Chata Rodzinna” dają więcej możliwości badawczych.

Podsumowując, stosunkowo dobrze została rozpoznana sytuacja polszczyzny kowieńskiej na przełomie XX i XXI wieku i jej cechy konstytutywne, nieco mniej danych mamy do przedstawienia jej stanu w XIX i pierwszej połowie XX wieku, najmniej – w wiekach wcześniejszych. Jak zauważyli badacze języka polskiego na Litwie Kowieńskiej w okresie międzywojennym, J. Mędelska i M. Marszałek (2005), ze względu na genezę polszczyzny kowieńskiej najcenniejsze byłyby opisy poświęcone najwcześniejszym etapom kształtowania się tej odmiany języka. Niestety takich prac w dalszym ciągu nie ma, co się wiąże przede wszystkim z trudnościami w dotarciu do tego typu źródeł.

Intensywne badania ostatnich lat wypełniły – przynajmniej częściowo – lukę w dotychczasowym stanie badań, przynosząc wiele interesujących wyników. Niemniej jednak, co warto podkreślić, wciąż wiele jest kwestii nieopisanych i słabo zbadanych. Ekspedycje terenowe nie dadzą już odpowiedzi na wiele rodzących się pytań, jednak wnikliwa analiza zebranych dotąd materiałów może częściowo uzupełnić te braki.

Wykaz skrótów nazw miejscowości

Aż.	– Ażełajcie, rej. kiejdański	Lipl.	– Lipluny, rej. kiejdański
Bart.	– Bartuniszki, rej. kiejdański	Młop.	– Małe Łopie, rej. kowieński
Dat.	– Datnów, rej. kiejdański	Mitr.	– Mitruny, rej. poniewieski
Kiel.	– Kielaryszki, rej. kiejdański	Ong.	– Ongiry, rej. kiejdański
Kom.	– Kompy, rej. kiejdański	Pac.	– Pacunele, rej. radwiliski
Korm.	– Kormiałów, rej. kowieński	Piad.	– Piadzie, rej. kowieński
Kuł.	– Kułwa, rej. janowski	Rosz.	– Roszcze, rej. kiejdański

Sz.	– Szaty, rej. kiejdański	Wik.	– Wikuny, rej. kowieński
Święt.	– Świętobrość, rej. kiejdański	Wil.	– Wilki, rej. poniewieski
Urn.	– Urniaże, rej. kiejdański	Wod.	– Wodokty, rej. radwiliski
Użp.	– Uszpurwie, rej. poniewieski	Woł.	– Wołujcie, rej. kiejdański
Wendz.	– Wendziagoła, rej. kowieński	Żej.	– Żejmy, rej. janowski

Bibliografia

- Adomavičiūtė, I. 1994. *O języku i nacional'nom samosoznaniu žemajtskoj šljachty*. W: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 7, red. J. Rieger, s. 121–127. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Adomavičiūtė-Čekmonienė, I., Čekmonas, V. 1999. *Polskojęzyczna wysepka pod Onikszdami, której dziś już nie ma (z historii języka polskiego na Litwie rdzennej)*. W: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 9, red. J. Rieger, s. 33–55. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Bronicka, T. 1997. *Północnokresowe cechy fonetyczne w polskojęzycznej kowieńskiej prasie międzywojennej*. W: *Kilka rozpraw filologicznych*, red. E. Fryska, J. Mędelska, s. 106–116. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- Bronicka, T. 1999. *Zmiany w polszczyźnie kowieńskiego tygodnika „Chata Rodzinna”: roczniki 1924–1939*. W: *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, red. J. Porayski-Pomsta, s. 175–186. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Čekmonas, V. 2001. *Pol'skij jazyk v Jonavskom rajone Litvy (sociolingvističeskie zametki)*. W: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 10, red. J. Rieger, s. 71–91. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Graczykowska, T. 1998. *Nazwy zawodów i funkcji w kowieńskim tygodniku „Chata Rodzinna”. Poradnik Językowy 7*, s. 34–42.
- Graczykowska, T. 1999a. *Lituanizmy leksykalne w kowieńskim tygodniku „Chata Rodzinna”. W: Język polski dawnych Kresów Wschodnich. Studia i materiały*, t. 2, s. 377–384. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Graczykowska, T. 1999b. *Zmiany w polszczyźnie kowieńskiego tygodnika „Chata Rodzinna”: rocznik 1924 a 1939*. W: *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, red. J. Porayski-Pomsta, s. 175–186. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Graczykowska, T. 2005. *Słownictwo kowieńskie dotyczące przygotowania pokarmów (na materiale tygodnika „Chata Rodzinna” z lat 1922–1940)*. *Acta Baltico-Slavica* 29, s. 125–137.
- Grek-Pabisowa, I. 2001. *Współczesne gwary na Litwie i Białorusi. Fonetyka*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa, I., Maryniakowa I. 1997. *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*. W: *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, red. I. Grek-Pabisowa, s. 27–109. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa, I., Ostrówka, M., Jankowiak, M. 2017. *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*. Online (preprint): <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/128> [dostęp: 27.11.2023].
- Jakubowski, J. 1930. *Język polski na Kowieńszczyźnie. Przegląd Współczesny* 95, s. 450–456.

- Karas, H. 2000a. O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I ćwierci XX wieku (przez X.D.K.P.S). Pisownia, fonetyka. *Poradnik Językowy* 7, s. 10–11.
- Karas, H. 2000b. O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I ćwierci XIX wieku (przez X.D.K.P.S). Fleksja, składnia, słownictwo. *Prace Filologiczne* 45, s. 225–244.
- Karas, H. 2001. *O specyficie polszczyzny kowieńskiej (w porównaniu z odmianą wileńsko-smółwieńską)*. W: *Studia nad polszczyznę kresową*, t. 10, red. J. Rieger, s. 137–160. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Karas, H. 2002. *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*. Warszawa – Puńsk: Wydawnictwo „Aušra”.
- Karas, H. 2004. *O polszczyźnie wokół Jeziorosów na Litwie*. W: *Studia nad polszczyznę kresową*, t. 11, red. J. Rieger, s. 35–72. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Karas, H. 2008. Zmiany sytuacji polszczyzny w wielojęzycznym regionie kowieńskim na Litwie w XX wieku. *Poradnik Językowy* 7, s. 38–48.
- Karas, H. 2009a. *Charakterystyka wyrazu szlachta w gwarach polskich na Litwie*. W: *W kręgu języka. Materiały konferencji „Słotowótństwo – słownictwo – polszczyzna kresowa” poświęconej pamięci Profesor Zofii Kurzowej, Kraków 16–17 maja 2008*, red. M. Skarżyński, M. Szpiczakowska, *Biblioteka LingVariów*, t. 2, s. 69–80. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Karas, H. 2009b. *Polszczyzna w warunkach wielojęzyczności. Wybrane zagadnienia współczesnej sytuacji języka polskiego na Litwie*. W: *Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze 2006–2007*, red. M. Hawrysz, s. 103–134. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Karas, H. 2009c. *Polszczyzna okolic Jeziorosów jako wariant terytorialny języka polskiego na Litwie*. W: *Polszczyzna za granicą jako język mniejszości i języki mniejszościowe w Polsce*, t. 1, red. E. Dzięgiel, A. Zielińska, s. 25–46. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Karas, H. 2010. *Cmentarze na Litwie jako znak wielokulturowego dziedzictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego*. W: *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. J. Mędelska, Z. Sawaniewska-Mochowa, s. 59–74. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Karas, H. 2012. *Sytuacja języka polskiego w okolicach Wiłkomierza na Litwie*. W: *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 5, red. K. Czarnecka, D. Kowalska, s. 103–114. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Karas, H. 2016a. *Język polski na Kowieńszczyźnie – sytuacja, zmiany, stan na początku XXI wieku*. W: *Gwary polskie na Litwie*, red. K. Rutkowska. Online: http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/files/karas_Jezyk_polski_na_Kowienszczyzynie_sytuacja_zmiany_stan.pdf [dostęp: 27.11.2023].
- Karas, H. 2016b. *Specyfika gwar polskich na Kowieńszczyźnie na tle innych odmian polszczyzny na Litwie*. W: *Gwary polskie na Litwie*, red. K. Rutkowska. Online: http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/files/karas_specyfika_gwar_pl.pdf [dostęp: 27.11.2023].
- Karas, H. 2017. *Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki.
- Karas, H. 2018. Frekwencja jako jeden z wyznaczników zróżnicowania polszczyzny na Litwie (na przykładzie gwar okolic Ignalina i Jeziorosów). *Poradnik Językowy* 4, s. 61–76.
- Karas, H. 2019. Uwagi o polszczyźnie jako języku religijnym na Wschodzie (ze szczególnym uwzględnieniem Litwy). *Studia Elbląskie* 20, s. 147–159.
- Karas, H. 2023. *Polszczyzna kowieńska – historia i współczesność*. W: *Polacy na Kowieńszczyźnie*, red. W. Lis, s. 107–234. Lublin: Wydawnictwo Academicon.

- Karaś, H., Kolis, N. 1994. *Polszczyzna dziewiętnastowiecznej gramatyki języka żmudzkiego Józefa Czudy*. W: *Studia z historii języka polskiego*, red. W. Kupiszewski, s. 135–161. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Języka Polskiego.
- Karaś, H., Rutkowska, K., Geben, K., Ušinskiene, W. 2001. *O języku polskim na Kowieńszczyźnie*. W: *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – teksty*, red. H. Karaś. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Koniusz, E. 2001. *Polszczyzna z historycznej Litwy w Słowniku gwar polskich Jana Karłowicza*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Koniusz, E. 2007. *Sytuacja językowa i tożsamościowa na Litwie Kowieńskiej w XIX wieku w świetle powieści Józefa Weyssenhoffa „Soból i panna”*. W: *Preteksty – Teksty – Konteksty*, red. M. Barański, Z. Trzaskowski, s. 327–339. Kielce: Instytut Filologii Polskiej Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego.
- Koniusz, E. 2010. *Obraz polszczyzny kowieńskiej w powieściach cyklu litewskiego Józefa Weyssenhoffa*. W: *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. J. Mędelska, Z. Sawaniewska-Mochowa, s. 351–364. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kazimierza.
- Kurzowa, Z. 1993. *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Marszałek, M. 1999. Odzwierciedlenie północnokresowych cech fonetycznych w Słowniku litewsko-polskim K. Tamutisa. *Język Polski* 79 (9), s. 276–282.
- Marszałek, M. 2003. *O osobliwościach fonetyczno-graficznych XIX-wiecznej polszczyzny kowieńsko-żmudzkiej (na materiale Litewsko-łotewsko-polsko-rosyjskiego słownika M. Mieņinisa)*. W: *Studia z gramatyki i leksykologii języka polskiego*, red. M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, M. Urban, s. 235–255. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Marszałek, M., Mędelska, J. 1999a. O polszczyźnie kowieńskiej utrwalonej w słownikach przekładowych z międzywojennej Republiki Litewskiej. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Filologiczne* 45, s. 37–66.
- Marszałek, M., Mędelska, J. 1999b. Osobliwości fonetyczne w polskich podręcznikach wydawanych w międzywojennej Republice Litewskiej. *Acta Baltico-Slavica* 29, s. 117–125.
- Mędelska, J. 1997. Wymowa kowieńska w zwierniku słownikowym (na podstawie słownika litewsko-polsko-rosyjskiego z 1922 r.). *Poradnik Językowy* 7, s. 31–32.
- Mędelska, J., Marszałek, M. 2001. Z badań nad stanem kulturalnej polszczyzny kowieńskiej w dwudziestoleciu międzywojennym. *Język Polski* 81 (6), s. 259–266.
- Mędelska, J., Marszałek, M. 2005. *Za murem. Polszczyzna wydawnictw publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919–1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym)*, t. 1: *Fonetyka, grafia*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.
- Plusa, M. 2012. *O niektórych regionalizmach leksykalnych i semantycznych z Litwy Kowieńskiej w powieściach Józefa Weyssenhoffa*. W: *W przestrzeni języka. Prace ofiarowane Profesor Elżbiecie Koniusz z okazji Jej jubileuszu*, red. S. Cygan, M. Marczeńska, s. 443–456. Kielce: Instytut Filologii Polskiej UJK.
- Plusa, M. 2019. *Studia nad językiem Józefa Weyssenhoffa*, cz. 1: *Język młodzieńczej korespondencji do Konstantego Marii Górskiego*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Rieger, J., Masojć, I., Rutkowska, K. 2006. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG : OBTA.

- Rutkowska, K. 2002. *Ukanie w gwarach polskich na Litwie*. W: *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, red. J. Rieger, s. 77–85. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Rutkowska, K. 2016c. *Lituanizmy w gwarach polskich na Litwie: stan badań, typologia, sposoby adaptacji*. W: *Gwary polskie na Litwie*, red. K. Rutkowska. Online: http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/files/rutkovska_lituanizmy_pl.pdf [dostęp: 27.11.2023].
- Sawaniewska-Mochowa, Z. 1985. O polszczyźnie litewskiej w *Dolinie Issy* Czesława Miłosza. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 23, s. 65–85.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. 1995. *O polszczyźnie w Słowniku Szymona Dowkonta z połowy XIX wieku*. W: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 9, red. J. Rieger, s. 195–200. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. 1996. „*Pan Mateusz*”, czyli jak mówiono po polsku na Żmudzi. W: *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, red. J. Rieger, s. 67–70. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. 1999. Z polszczyzny kowieńskiej XIX wieku (wybrane zagadnienia z zakresu grafii, fonetyki i leksyki). *Acta Baltico-Slavica* 24, s. 239–251.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. 2000. *Świat jeden, ale nie jednolity, czyli o zróżnicowaniu socjalnym polszczyzny kowieńskiej*. W: *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, s. 221–229. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. 2002. *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej (na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Sawaniewska-Mochowa, Z., Zielińska, A. 2005. Szlachta laudańska i jej polszczyzna dawniej i dziś. *Acta Baltico-Slavica* 29, s. 69–85.
- Sawaniewska-Mochowa, Z., Zielińska, A. 2007. *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Tekielski, K. 1984. Regionalizmy kresowe w *Dolinie Issy* Czesława Miłosza. *Język Polski* 64, s. 34–40.
- Turska, H. 1939/1995. *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*. Vilnius: „Mintis”.
- Zielińska, A. 1999a. *O polszczyźnie na Litwie Kowieńskiej*. W: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 9, red. J. Rieger, s. 11–32. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Zielińska, A. 1999b. Elementy języka litewskiego w polszczyźnie kowieńskiej. *Acta Baltico-Slavica* 24, s. 253–261.
- Zielińska, A. 2001. Polskie ziemiaństwo w międzywojennej Republice Litewskiej wobec języka polskiego. *Etnografia Polska* 44 (1/2), s. 115–124.
- Zielińska, A. 2002. *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

What we do and do not know about the Kaunas Polish language

Summary

The article aims at providing a synopsis of previous studies on the Kaunas Polish language, as well as identifying knowledge gaps, i.e., the things that – despite extensive research on this language variety – are still not known. At the turn of the 20th and the 21st century, intensified research both on the current Polish language variety, as spoken in the Kaunas region, and its history (mainly over the 19th century up till the 1950s) brought about vast amounts of linguistic and extralinguistic data. However, a detailed analysis shows that there is no easy answer to the question posed in the title of the paper. The article overviews the situation of the Kaunas Polish language, its territorial range, scope, and functions, as well as its defining features observable at the beginning of the 21st century. The author also outlines how the language variety – a subdivision of the Polish in the North-Eastern Borderlands – has evolved over the 20th century.

Keywords: Polish language in the former North-Eastern Borderlands (*Kresy*) – language features typical of the North-Eastern Borderlands – substrate – linguistic borderland.

Trans. Marta Falkowska